

مشاغل قدیم مشهد بر اساس عکس‌های موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی

زهرا ملایریان^۱

چکیده

شغل به عنوان جوهر زندگی بشر، تاریخچه‌ای به اندازه زیست انسان روی زمین دارد. در هر دوره‌ای، مشاغل و مهارت‌هایی رواج داشته و با پیشرفت تمدن‌ها، اختراعات و انقلاب صنعتی، مشاغل و مهارت‌های جدید جایگزین قبلی شده‌اند. در این فعل و انفعال‌ها، مشاغل و مهارت‌هایی از بین رفتند و به تاریخ پیوستند یا به روز و از نسلی به نسل دیگر منتقل شدند.

با گذشت زمان و پیشرفت تکنولوژی تغییرات اساسی در شیوه زندگی مردم ایجاد شده است و این شیوه جدید زندگی ملزومات خاص خود را می‌طلبد در جهت برآورده شدن این نیازها و در همین راستا هم اصناف و مشاغل مختلف دستخوش تغییرات اساسی شده‌اند. برخی از مشاغل به کل از بین رفته یا کم رونق شده‌اند و در عوض مشاغل جدید پا به عرصه بازار گذاشته‌اند چنانکه در طول ۵۰ سال اخیر ساختار بازارها را به کل دگرگون شده‌اند. این تغییران در تصاویر باقی مانده از بافت بازارها کاملاً مشهود است. در آرشیو سازمان کتابخانه، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی بالغ بر ده قطعه عکس در زمینه مشاغل سنتی در شهر مشهد ثبت شده است، در این پژوهش، به معرفی بعضی از مشاغل سنتی بر مبنای عکس‌هایی که در آرشیو موجود است می‌پردازیم.

کلیدواژه موضوعی: بازار، مشاغل قدیمی، شغل‌های سنتی، مشهد، آستان قدس رضوی

مقدمه:

تاریخ اجتماعی دیدگاهی نوین در تاریخ‌نگاری است که برخلاف مورخان سنتی و توجه به زندگی حاکمان و وقایع سیاسی و نظامی، اجزای تشکیل‌دهنده زندگی روزانه مردم عادی را مطالعه و بررسی می‌کند. در این گرایش، برای بررسی زندگی اجتماعی مردم، از دانش‌هایی مانند تاریخ‌نگاری‌های جدید، از جمله تاریخ اقتصادی، تاریخ فرهنگی، و تاریخ شغل بهره می‌گیرند. (موسی‌پور، ۱۳۸۶).

بررسی روابط اجتماعی و اقتصادی و نیز گرایش‌های فکری بر اساس شواهد و مستندات تاریخی می‌تواند سهم عمده‌ای در شناخت زوایای پنهان گذشته و پیوند تاریخ و متن زندگی امروزی مردم داشته باشد. با اینکه مشاغل همواره از مهم‌ترین ارکان حیات اجتماعی و اقتصادی مردم به شمار می‌آیند به این مؤلفه تاریخ اجتماعی تاکنون کمتر توجه شده است.

شغل از نظر لغوی به معنای به کارگماردن در جایی و آن موردی است که باعث مشغولیت فرد می‌شود. فرد از طریق اشتغال، فعالانه در جریان تولید، مشارکت و پاداشی به صورت پول نقد یا کالا دریافت می‌کند (پیردنیایی، ۱۳۹۴).

مشاغلی در گذشته ای نه چندان دور وجود داشت که دیگر در جامعه امروز، اثری از آنها وجود ندارد. این مشاغل قدیمی چندین سال است که از چرخه کار و فعالیت خارج شده اند و شغل‌های جدید به جای آن‌ها رواج پیدا کرده است. آشنایی با این مشاغل قدیمی می‌تواند ما را به آگاهی‌هایی در مورد رفتار اجتماعی گذشتگان و هویت تاریخی کشورمان پیوند دهد.

بررسی مشاغل سنتی و قدیمی باعث می‌شود که ما از طرز تفکر و تعلیم و تربیت گذشتگان و معیشت آنها آگاه شویم و بدانیم با چه مسایل و مشکلاتی دست به‌گریبان بوده و چگونه آنها را حل و فصل می‌کردند. همچنین در هر دوره ای افراد برای گذران زندگی و تامین آتیه خانواده چه شغل و حرفه ای را بر می‌گزیدند؟

مشهد کلان شهر مذهبی ایران و جهان تشیع، تاریخی هزار و دویست ساله دارد. این شهر که در ابتدای سده سوم هجری دهکده‌ای کوچک در منطقه توس و مدفن حضرت علی بن موسی الرضا (ع) امام هشتم شیعیان بود، به تدریج و از سده چهارم هجری به بعد، گسترده شد؛ با رویکرد روزافزون شیعیان به آن رونق یافت و در سده نهم هجری و دوره تیموری، شهری نسبتاً مهم گردید. از سده دهم هجری، با دگرگونی‌های بنیادی که در جامعه ایران دوره صفوی رخ داد، تشیع دین رسمی کشور شد و در این میان شهر مشهد نقشی بسیار مهم پیدا کرده و شاهد افزایش تجارت و توسعه بازارها و رونق مشاغل هستیم. از آن زمان تاکنون، مشهد یکی از شهرهای تأثیرگذار ایران بوده که حضوری پررنگ در تاریخ چند سده گذشته این سرزمین داشته است. بررسی تاریخ مشاغل در این کلان شهر، سیر تحولات اجتماعی را نیز نشان می‌دهد. به طور حتم، در دهه‌های گذشته، در شهر مشهد مشاغلی وجود داشته‌اند که در حال حاضر یا به کل از بین رفته‌اند یا بسیار کم‌رونق و در حال جمع شدن هستند به طوری که فقط در خاطرات بزرگان ما زنده هستند. در این پژوهش، ضمن معرفی مشاغل قدیمی شهر مشهد، تصاویر مستندی از این مشاغل آورده شده است که مربوط به قبل از دهه ۵۰ هجری شمسی است و مستندات آن در حال حاضر، در مرکز اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.

پینه‌دوزی

از مشاغل سنتی، عمل تعمیر کردن کفش و گیوه پاره و خراب. پینه‌دوزان اغلب به صورت سیار کار می‌کردند، مگر شماری اندک که در دکان‌هایی کوچک مشغول به کار بودند. ابزار کار دکان‌دارهای این جماعت عبارت بود از چهارپایه‌ای کوتاه برای نشستن، میزی کوچک برای کار، تغاری آب، درفش و سوزن و نخ، چکش و سندانی کوچک، گزن و سریش. پینه‌دوزان جز تعمیر، کفش‌های مشتریان خود را واکس هم می‌زدند. امروزه پینه‌دوزان را از قماش کفشان می‌دانند و کفاش می‌خوانند. از جمله کارهای پینه‌دوزان، دوخت و دوز شکافتگی‌ها و پارگی‌ها، عوض کردن پاشنه، انداختن پشت پاشنه و نیم‌تخت، قالب‌زدن و کف‌انداختن برای گشاد یا تنگ کردن کفش، تعویض بند و سگک و جز آن است

از مشاغل سنتی، عمل تعمیر کردن کفش و گیوه پاره و خراب. پینه‌دوزان اغلب به صورت سیار کار می‌کردند، مگر شماری اندک که در دکان‌هایی کوچک مشغول به کار بودند. ابزار کار دکان‌دارهای این جماعت عبارت بود از چهارپایه‌ای کوتاه برای نشستن، میزی کوچک برای کار، تغاری آب، درفش و سوزن و نخ، چکش و سندانی کوچک، گزن و سریش.

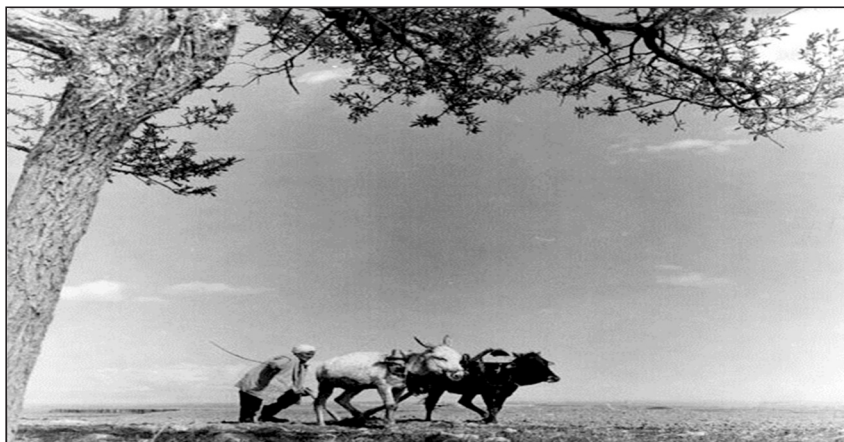

تصویر شماره یک: نمایی از یک مرد پینه‌دوز

شخم زدن

منظور از شخم زیرورو سازی خاک با گاو آهن‌های سوکی و بشقابی است. گاو آهن قلمی خاک را زیرورو نمی‌کند بلکه می‌شکافد. ممکن است وضعیتی را که گاو آهن قلمی در خاک ایجاد می‌کند «نیمه شخم» نامید. با این که بعضی از انواع دیسک‌ها نیز ممکن است خاک و بقایای بعضی محصولات را به خوبی با خاک اختلاط دهند، اما به منظور جلوگیری از پیدایش ابهام بهتر است استفاده از دیسک را دیسک زدن نامید و اصطلاح شخم را به کارگیری گاو آهن‌های سوکی و بشقابی محدود ساخت.

تهیه زمین در بسیاری موارد باشخم زدن آغاز می شود که خود مهمترین مرحله در تهیه زمین محسوب می شود. چنانچه شخم از نظر زمان و عمق بطور صحیحی انتخاب نگردد. و بطور کلی با کیفیت مطلوبی انجام نشود. نه تنها نتایج مفیدی در بر نخواهد داشت بلکه در شرایطی می تواند به خرابی بستر و گاهی خسارتهای جبران ناپذیر منجر گردد.

تصویر شماره دو: نمایی از یک مرد شخم زن

عکاس: محمد صانع
محل: نامشخص
تاریخ: سال ۱۳۵۲

آهنگری

فرایند ذوب و ریخته‌گری و قالب‌گیری آهن و بالا بردن مقاومت آن از طریق تفتن، فشردن و پتک زدن برای ساخت اشیاء و ابزار آهنی را می‌گویند. آهنگری از پیشه‌های مهم و کهن جامعه ایران به شمار می‌رود که از دیرباز نقش مهمی در ساختار اجتماعی - اقتصادی و صنعتی ایفا کرده است.

پس از ذوب کردن آهن، ریخته‌گر آهن مذاب را در قالبهای خاصی می‌ریخت و پس از سرد شدن آن با چکش و قلم آن را از قالب جدا می‌ساخت. سندان آهنگر آهن سفت و سختی است که در وسط دکان آهنگری بر روی کنده بزرگ چوبی قرار می‌گرفت. در تشکیلات آهنگری‌های بزرگ معمولاً دو سندان وجود داشت. یکی سندان کوچک و نوک تیزی که برای کارهای سبک آهنگری از آن استفاده میشد و دیگری که برای کارهای سنگین و بزرگ به کار می‌بردند. چند کارگر چکش کار و پتک‌زن با زدن ضربات منظم و متداوم به آهن‌های تفته روی سندان، شکل می‌دادند و پس از چند بار گداختن و پتک زدن و در آب فرو کردن، آهن را به شکل مورد نظر در می‌آوردند.

تصویر شماره سه: نمایی از کارگاه آهنگری در طبس

محمد صانع عکاس: عکاس
محل: طبس
تاریخ عکس: ۱۳۵۴

کمانچه

کمانچه از سازهای زهی آرشه‌ای است که در ساختمان ساز از چوب، پوست، فلز استفاده شده است. کاسه طنینی تقریباً کره‌ای شکل و توخالی است و در سطح روی آن دهانه‌ای باز وجود دارد که بر آن پوست کشیده می‌شود و خرک روی پوست قرار می‌گیرد. پوست روی دهانه نازک است و از پوست بره تودلی و یا بز استفاده می‌شود. دسته کمانچه مانند لوله توپراز چوب است که به حالت مخروط وارونه ساخته می‌شود یعنی قطر آن در محل اتصال به کاسه باریک‌تر می‌شود. دسته فاقد دستان بندی است. بالای دسته گوشی‌ها و لانه‌ی کوک قرار دارد و سردسته ساز سرپنجه است که به آن تاج یا صراحی نیز گفته می‌شود. کمانچه دارای ۴ سیم فلزی با ضخامت‌های متفاوت است. برای تسهیل و دقت در کوک کردن کمانچه از تاندون پایین ساز استفاده می‌شود. میله‌ای باریک و فلزی متحرک به طول ۱۰ سانتیمتر ته کاسه بسته می‌شود که برای قراردادن ساز بر روی زمین و یا پای نوازنده استفاده می‌شود. آرشه‌ای که بر روی کمانچه کشیده می‌شود متشکل از چوب و موی دم اسب است. موهای آرشه کشیده و محکم نیست و هنگام نوازندگی با انگشت‌های دست راست نوازنده به میزان کشیدگی مطلوب می‌رسد.

تصویر شماره چهار: نمایی از مرد کمانچه زن

عکاس: محمد صانع

محل: نامشخص

تاریخ: نامشخص

چینی بندزن

در چند دهه گذشته شغلی وجود داشت که امروز از فهرست شغل‌ها حذف شده است. شغلی بنام چینی بند زن (آنکه کاسه و بشقاب را پیوند دهد) چینی بندزن ظروف شکسته چینی را به هم بند می‌زد. در پاره‌ای از منابع به چینی بند زن چیلانگر نیز گفته‌اند (شایان ذکر است که در تعدادی از فرهنگ لغت‌ها چیلینگر، چیلانگر و چیلونگر به کسی گفته می‌شود که افزار آهنین کوچک همانند قفل کلید، چفت، میخ، زنجیر و تسمه‌های کوچک می‌ساخت). چینی بندزن‌ها یا چیلونگرها به صورت دوره‌گرد بودند و در محل‌های خاصی به مدت معینی اطراق می‌نمودند و به کار چینی بندزنی می‌پرداختند. در گذشته بخش عمده‌ای از ظروف منازل همانند کاسه، بشقاب، قوری و ... از جنس چینی بود. این چینی‌ها به تلنگری بند بود و در اثر ضربه‌ای می‌شکست. زنان خانه در طول سال تکه‌های شکسته چینی را تا آمدن چینی بندزن نگه می‌داشتند. چینی بندزن هر از چند گاهی می‌آمد و در مدت کوتاهی اهالی محل متوجه محل حضور وی که ممکن بود اندکی نسبت به سال گذشته تغییر نماید می‌شدند و ظروف چینی را برای ترمیم به نزد چینی بندزن می‌آوردند.

ابزارکار چینی بندزن بسیار ساده بود و شامل جعبه یا همان میزکار، مته، کمان کوچک (ابزار محرک برای چرخاندن سرمته)، چسب مخصوص، تسمه‌های بسیار باریک و ظریف می‌شد. چینی بندزن، چینی‌های شکسته را تحویل می‌گرفت و به مرور یک به یک با کمان و مته محل‌های مورد نظرش را سوراخ می‌کرد و تکه‌های شکسته را با چسب مخصوص چینی می‌چسباند و با بندهای کوچک فلزی (تسمه‌های فلزی باریک) ظروف را به هم وصل می‌کرد.

پس از ترمیم هر یک از ظروف به ازای دسترنج آن مقداری گردو، بادام، گندم و یا پول دریافت می‌کرد. اقامت

چینی بندزن بستگی به تعداد چینی‌های شکسته اهالی داشت و معمولاً پس از سپری شدن ده تا پانزده روز محل خود را برای کار در محله‌ای دیگر ترک می‌کرد.

از این لحظه به بعد چنانچه ظرف چینی خانواده‌ای می‌شکست بایستی تا دفعه بعد تکه‌های شکسته را برای ترمیم نگه می‌داشتند و از استفاده آن محروم بودند. نسل‌های قبل بخوبی این خاطره‌ها را بیاد دارند. این شغل نیز همچون شغل‌های دیگر به دلیل مهاجرت و نیز پیشرفت کمی و کیفی وسایل و عدم نیاز به ترمیم مجدد آن متاسفانه از فهرست مشاغل حذف شده است.

تصویر شماره پنج: نمایی از مرد چینی بند زن در طبس

عکاس: محمد صانع

محل: طبس

تاریخ: ۱۳۵۵

تاریخ انتشار: ۱۳۵۵

درشکه چی

یکی از شغل‌هایی که در زمان‌های نه چندان دور وجود داشت شغل درشکه چی بود. زمانی که ماشین هنوز عمومیت نداشت مردم برای جابجا شدن در نقاط مختلف از درشکه استفاده می‌کردند.

درشکه یک کلمه روسی است که به زبان فارسی آمده و پذیرفته شده مانند سماور و چندین کلمه دیگر که ریشه روسی دارند. معبران کهن در این باره چیزی ندارند اما درشکه یک وسیله نقلیه شهری است و تعبیری در حد کارآرایی خودش دارد.

در مشهد ۴۰ سال پیش نیز درشکه یک وسیله نقلیه محسوب می‌شد که کم‌کم کاربری آن به یک وسیله گردش و تفریحی تعقیب داد.

تا سال ۱۳۷۰ درشکه‌ها در مسرهای وکیل‌آباد؛ پارک ملت و ملک‌آباد و خیابان کوهسنگی به خدمات تفریحی می‌پرداختند.

تصویر شماره شش: تصویری از یک درشکه‌چی در مشهد

عکاس: محمد صانع
محل: مشهد
تاریخ: نامشخص

ریسندگی

تبدیل الیاف به نخ، ریسندگی نامیده می‌شود. انسان از هزاران سال پیش به این موضوع پی برده بود که اگر دسته‌ای از الیاف را با کشش دادن، موازی کرده و آن را تاب دهد فشار و اصطکاک سطحی بوجود آمده بین الیاف، باعث درگیری آنها به یکدیگر شده و رشته‌ای مقاوم‌تر را تشکیل می‌دهند که همان نخ است. این عمل اساس تبدیل الیاف به نخ است که ریسندگی نامیده می‌شود. ریسندگی بر سه اصل استوار است.

تصویر شماره هفت: نمایی از یک زن چرخ ریس

عکاس: محمد صانع
محل: نامشخص
تاریخ: نامشخص

عطاری- مشهد قدیم

رنگ، بو، طعم، آمیختگی های درون یک چهار دیواری به نام عطاری، عطاری های سنتی و قدیمی در واقع، داروخانه ها، دکترها و یا حکیمان دیروزها بوده اند. کنار مطب پزشکان، طب سنتی جایی برای خود باز کرد و معجزه گل ها و گیاهان شفابخش خود را به نمایش گذاشت، با ازدیاد مطب پزشکان رفته رفته کار و بار عطار طبیبان قدیمی هم کمتر شد و هم از رنگ و روی گذشته شکل تازه تری یافت آن دسته از عطار طبیبان ریشه دارتر که با طب امام جعفر صادق و طب الرضا علیهم السلام یا طب ابو علی سینا تحفه حکیم مؤمن و قربادین کبیر آشنا بودند همچنان ماندند.

تصویر شماره هشت: تصویری از یک دکان داروفروشی

عکاس: نامشخص

محل: مشهد

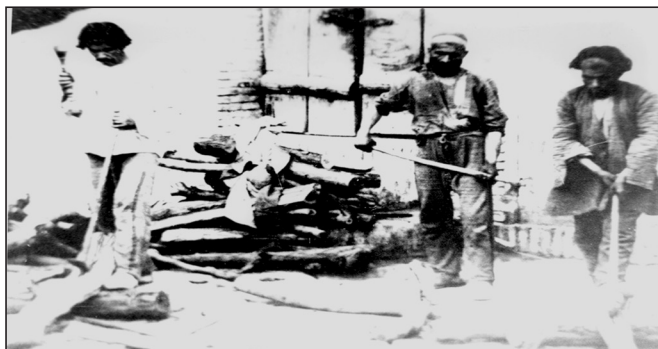
سال انتشار: ۱۳۶۶

نوع: کارت پستال

هیزم شکن

هیزم کش به کسی گفته می شود که برای فروش هیزم جمع می کند، در مناطق روستایی جهان در زمان قدیم این عمل بسیار رواج داشته و ساکنین مناطق کوهستانی هیزم را برای فروش یا برای ساختن زغال جمع آوری

می‌کردند، و در روستاهای مجاور خود می‌فروختند. امروزه میزان این شغل نسبت به سابق خیلی کاسته شده و دیگر مردم به شغل هیزم‌کشی چندان روی نمی‌آورند. هیزم پس از اینکه مقداری سوخت تبدیل به زغال و سپس تبدیل به خاکستر می‌شود. هیزم را در بعضی گویش‌های جنوب ایران «خجه» می‌گویند. هیزم در تدفئه خانه‌های روستایی، و مخصوصاً در فصل زمستان نقش مهمی داشته بوده است.

تصویر شماره نه: هیزم شکنان در دوره قاجار

عکاس: نامشخص
محل: نامشخص
تاریخ: نامشخص

میرآب

میر آب یعنی امیر آب یا رئیس آب در واقع میر آب مدیر و محاسبه گر زمان و ساعت آبی و تقسیم گر عادلانه و تعیین زمان تحویل دادن آب قنات به افراد بوده است. شغل میرآب ممکن است به طور وراثتی بوده باشد یا انتخابی اما از آنجا که حساب و کتاب و دانستن زمان سهام کار ساده‌ای نبوده است میرآب به طور دایمی به این شغل ادامه می‌داده است ولی دستمزد وی را سهامداران قنات در پایان سال یا نوروز تعیین می‌کرده‌اند. آبیاری و تقسیم‌کننده را میرآب می‌گفتند. میرآب در خانه فنجان (محلی که تقسیم آب صورت می‌گرفته) می‌نشست و بنابر ابزاری (دیک و فنجان) که در اختیار داشت، آب کشاورزی را تقسیم می‌کرده و دستمزد خودش را هم از سهم آب قنات برمی‌داشت. از ابتدای کشف قنات، تعیین زمان و تقسیم عادلانه آب بین سهامداران توسط میرآب و با ابزار ساعت آبی یا فنجان انجام می‌شده است. ساعت آبی از کاسه یا فنجان (دقیقه‌شمار)، دیگ پر از آب، سنگ‌های کوچک یا تشله، محاسبه‌گر انسانی یا میرآب و محل استقرار که به آن خانه فنجان می‌گفتند و میرآب به طور دایمی در آن استقرار داشت، تشکیل می‌شده است.

فنجان یک کاسه مسی کوچک با روزنه‌ای در وسط آن است و چند درجه یا علامت عددی در بدنه داخلی آن که بر روی آب‌های یک دیگ بزرگ قرار می‌گیرد. این وسیله برای تعیین دقیق زمان استفاده از آب قنات و تقسیم عادلانه زمان توزیع سهم هریک از سهامداران اختراع شده است، اما بعدها کاربردهای دیگری پیدا کرد و برای

تعیین بزرگترین روز سال، طولانی‌ترین شب و روز و تعیین اوقات شرعی در دوره اسلامی بکار برده می‌شد.

تصویر شماره ده: توزیع آب در اوایل دوره پهلوی

عکاس: نامشخص

محل: نامشخص

تاریخ: نامشخص

مسگری

مسگری یکی از صنایع دستی کهن ایران است. اشیاء و ظروف مسی دست‌ساز از زمان‌های دور در موزه‌ها قابل مشاهده هستند. پیشینه مسگری در ایران حداقل به پنج هزار سال پیش و در شهر باستانی سیلک کاشان می‌رسد و به ظن غالب اولین فلز مکشوفه بدست انسان همین فلز مس بوده و اولین فلزکاران نیز ایرانیان بوده‌اند. از جمله مراکز عمده این هنر شهرهای کاشان، اصفهان، زنجان، کرمان، و شیراز است.

وضعیت رونق مسگری

صنعت مسگری در اصفهان، زنجان، کرمان، شیراز و کاشان و یزد و در دوران اسلامی و تا به امروز از رونق و شکوفایی برخوردار بوده به گونه‌ای که در اغلب این شهرها یکی از بازارها با عنوان بازار مسگرها به صاحبان این هنر - صنعت اختصاص داشت. در بازار مسگرهای این شهرها ده‌ها مسگر به قوت بازو و ضرب چکش خود،

انواع ظروف، وسایل و اشیاء مسین می ساختند. امروزه در این بازارها هنوز آثاری از این هنر یافت می شود. کشف دو کوره ذوب فلز در محوطه سه هزار ساله «اسپیدژ» در سیستان و بلوچستان نشان داد که مردم اسپیدژ، پیش از تاریخ به هنر مسگری و فلزکاری مسلط بوده اند.

تصویر شماره یازده: شغل مسگری از مشاغل قدیم

عکاس: نامشخص

محل: نامشخص

تاریخ: نامشخص

بحث و نتیجه گیری

در روزگاران گذشته همان طور که سبک زندگی ها ساده بود. مردم از طریق کارهایی اشتغال زایی می کردند. که امروزه دیگر خریداری ندارد و پیدایش این شغل ها منوط به همان زندگی های قدیمی می شد. برای زنده نگه داشتن مشاغل سنتی باید فرهنگ گرایش به سمت مشاغل سنتی در جامعه ایجاد شود و ساختار ویژه ای تعریف و اسباب ورود جوانان به این مشاغل را فراهم کرد. همچنین برای جلوگیری از منسوخ شدن حرفه های سنتی اقدام به ساخت فیلم های مستند و برگزاری نمایشگاه های تخصصی صنایع دستی کرد. بهترین اقدام ایجاد بازاریابی و حمایت از تولید کنندگان این عرصه است.

منابع:

۱. شماره دستیابی: ۷۴، عنوان: نمایی از یک مرد پینه دوز
۲. شماره دستیابی: ۱۱۵، عنوان: نمایی از یک مرد شخم زن، سال ۱۳۵۲، عکاس: محمد صانع

۳. شماره دستیابی: ۱۱۰، عنوان: نمایی از کارگاه آهنگری در طبس، عکاس: محمد صانع، سال ۱۳۵۴
۴. شماره دستیابی: ۱۱۷، عنوان: نمایی از مرد کمانچه زن، عکاس: محمد صانع، سال: ۱۳۵۱
۵. شماره دستیابی: ۱۲۰، عنوان: نمایی از مرد چینی بند زن در طبس، عکاس: محمد صانع، سال ۱۳۵۵
۶. شماره دستیابی: ۱۲۲، عنوان: تصویری از یک درشکه چی در مشهد، عکاس: محمد صانع، محل: مشهد
۷. شماره دستیابی: ۱۳۱، عنوان: نمایی از یک زن چرخ ریس، عکاس: محمد صانع
۸. شماره دستیابی: ۲۷۵۲، عنوان: تصویری از یک دکان داروفروشی، سال انتشار ۱۳۶۶
۹. شماره دستیابی: ۲۵۱۵۳، عنوان: هیزم شکنان در دوره قاجار
۱۰. شماره دستیابی: ۲۵۱۰۷، عنوان: توزیع آب در اوایل دوره پهلوی
۱۱. شماره دستیابی: ۲۵۱۶۳، عنوان: شغل مسگری از مشاغل دوره قاجار
۱۲. کتاب آینده‌ی مشاغل در دنیای فناوری / از: ماهنامه شبکه / ناشر: ماهنامه شبکه / دسته: کتاب‌های آموزش کامپیوتر / تاریخ انتشار: اسفند: ۱۳۹۵ / زبان: فارسی
۱۳. ماهنامه شبکه ۱۹۰۱
۱۴. موسی‌پور، ابراهیم، «تاریخ اجتماعی»: رویکردی نوین به مطالعات تاریخی، تاریخ و تمدن اسلامی، ش ۵، ۱۳۸۵
۱۵. پیردنیایی، زهرا (۱۳۹۴)، رابطه بین عدالت سازمانی و نگرش‌های شغلی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مدیریت بازرگانی، دانشگاه آزاد اسلامی

